

ХАТИШЕРИФИ ИЗ 1830. И 1833. ГОДИНЕ И ЗЕМЉИШНА СВОЈИНА У СРБИЈИ¹

Апстракт: Земљишна својина у Србији је тридесетих година XIX века радикално измењена. До тада је била одређена отоманским феудализмом, који карактерише фикција о Богу као врховном власнику и право уживања муслиманске заједнице. У Београдском пашалуку били су доминантни војнички поседи, које су спахије добијале *ad personam*, у замену за обављање војничких дужности. Спахије нису биле власници поседа, већ су имале право уживања прихода са њих. Поседи које је раја држала и обађивала уз обавезу плаћања одређених обавеза били су ограничено наследни. Хатишерифима из 1830. и 1833. године војнички поседи су укинута и створени су услови за настајак приватне земљишне својине. Изменама у пореском систему омогућен је раскид са феудалним односима, а сељаци су постали власници земље коју обрађују.

Кључне речи: земљишна својина, Хатишериф, отомански феудализам, Србија.

1. Увод

Својина представља један од оних појмова који лаицима изгледа потпуно јасан, док правници већ вековима покушавају да га дефинишу и одреде његову садржину. Савремени појам својине везује се за римски концепт „*plena in re potestas*“.² Међутим, иако је неспоран допринос римских јуриспрудената

1 * Рад представља резултат истраживања на пројекту „Заштита људских и мањинских права у европском правном простору“, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (евиденциони број 179046).

2 Међутим, између модерног и римског схватања својине постоје значајне разлике. Док се данас приватна својина тумачи као апсолутно право увек исте садржине, Римљани познају различите облике индивидуалне својине, коју одликује велика шароликост садржине (квиритска, преторска, провинцијска). На то утиче двојност објекта својине (*res mancipi*, *res nec mancipi*), као и самих субјеката (Римљани, становници провинција). *Ž. Vučković, Forum Romanum*, Београд 2004, 301.

појмовном одређивању својине, пре свега преко термина *dominium* и *proprietas*, дефинисање својине као пуне правне власти на ствари тековина је средњовековне правне догматике, засноване на оригиналним римским текстовима. Исти случај је и са својинским овлашћењима преко којих одређујемо постојање својине, *usus, fructus, abusus*.³

Посматрање еволуције својинских односа у Србији у првој половини XIX века донекле олакшава статичност правног система Отоманског царства, у чијем оквиру се она развијала. С друге стране, незаконит процес читлучења и касније постепено осамостаљивање Србије и изграђивање правног система, претварају ово прегнуће у лутање по мраку са неизвесним исходом.

Настанак приватне својине у Србији француски дипломата Боа ле Конт означава као „један од најзанимљивијих предмета за посматрање на Истоку“.⁴ Иако је подложно критици његово виђење најпре „савршене одсутности тога права“, потом и увођење приватне својине у живот и законе, истраживање ових односа неспорно представља изазов.

Нека од питања на која ће бити покушано да се одговори у овом раду су: на који начин је земљишна својина била регулисана у Отоманском царству; да ли је постојала приватна својина у Србији пре добијања самоуправе 1830. године; како су Хатишериф из 1830. и 1833. утицао на својинске односе; како су сељаци од фактичких држаоца постали правни сопственици.

Својински односи на простору и у времену који чине оквир овог истраживања одређени су отоманским феудализмом, појмом који сам по себи заслужује посебну пажњу. Његове специфичности га у извесној мери одвајају од основног садржаја феудализма, тако да се поставља питање његове оправданости.⁵ Међутим, имајући у виду основни елемент, који према неподељеном мишљењу чини суштину феудализма у ужем смислу, а то је однос између сениора и вазала, критика се не може уважити. Наиме, веза између сениора и вазала управо настаје тако што феудални господар поверава зависнику обављање неке јавне службе, или, још чешће, земљишни посед, којим зависник управља, користи га и прибира са њега приходе, али га не може отуђити. За узврат, вазал стиче обавезу личне оданости према сениору, пре свега у војном погледу.⁶ Да је управо такав случај био и у односу султана и спахије у Отоманском царству, видеће се у наставку рада.

3 Више о томе, *ibid*, 298-302.

4 *Србија у години 1834 – писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији*, Споменик XXIV, Београд 1894, 43.

5 У домаћој литератури је то нарочито критиковао Б. Недељковић. Б. Недељковић, *Историја баштинске својине у Новој Србији од краја 18 века до 1931*, Београд 1936, 29-34.

6 С. Аврамовић, В. Станимировић, *Упоредна правна традиција*, Београд 2007, 139.

2. Земљишна својина у Отоманском царству

Основни извор исламског права у Отоманском царству био је Кур'ан. Посматрање ма ког дела правног система или појединог правног института мора поћи од ове свете књиге, као врховног ауторитета. Говорећи о ратном плену (дакле и земљи као његовом најважнијем делу) сура *Ел-Енфал* у првом ајету предвиђа да он припада „Богу и Посланику“. Где се овај ајет завршава, почиње страховито путовање за европске правнике, навикнуте на римски концепт својине који за њу везује потпуност, апсолутност и недељивост, као основне карактеристике.

Фикција о Богу као врховном власнику земље створила је копликовани систем подељених својинских овлашћења, која су се током времена мало мењала. Њихову слабу покретљивост и оскудно законодавство надоместила су тумачења правника и теоретичара, често нејасна, још чешће противречна. Супротно од уобичајеног, чини се да су правници у овом случају били маштовитији и од самог живота.

Без претензија да се до краја расплету замершени својински односи Отоманског царства, у овом раду ће они бити расветљени у мери довољној да послужи циљу овог истраживања. Наиме, разумевање баштинских односа Отоманског царства је неопходно за сагледавање промена до којих ће доћи у Кнежевини Србији након Хатишерифа из 1830. и 1833. године, и касније, 1878. године, у окрузима који су Берлинским конгресом припојени Кнежевини Србији. Тада ће прелазак са отоманског на српски баштински ситем изазвати бројне проблеме, које ће, са мање или више успеха, српски законодавац покушати да реши.

2.1. Врсте поседа

На основу података из Сулејманове „Будимске канунаме“, Ебусудове фетве и канунаме Мехмеда Челебије, може се закључити да постоје три врсте земље у Отоманском царству: десетинска, харачка и државна.⁷

Десетинске земље су оне које се сматрају оригинарно муслиманским, потом и оне чије је становништво и пре објаве рата прихватило ислам. Такође, то су оне земље са којих је након освајања протерано становништво, а она је дата у власништво муслиманима (као мулк). По другом тумачењу (фетви Ебусуда), реч је о земљи која је остављена покороном становништву након што је прешло у ислам. У ову категорију спадају и предели који су нарочитом одлуком Пророка означени као десетински.⁸ Будући да по шеријату није дозвољено да муслимани

⁷ Коришћени извори пренети у: Џ. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo 1915, 21-28. Троврсна подела земљишта у исламским државама прихваћена је код Хамера, в. Ј. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, I, Zareb 1979, 526. и даље.

⁸ Б. Недељковић, 18.

плаћају харач, становништво са десетинских земаља плаћа десетину. Десетина (*ашир*) је врста верског пореза и његово плаћање је морална обавеза (познатији је као *зекет*). Ова земља је позната под називом милостињска (*ерзи садаке*) или ушријска земља (*ерзи уирије*). Како су муслимани њени фактички господари, дозвољено је располагање њоме.

Харачке земље су освојене оружјем и остављене покореном, хришћанском народу. Становништво које је остављено да држи земљу обавезано је да плаћа *ишију* (порез на личност, односно нека врста откупа који се наплаћује због опроштеног живота) и *харач* (порез на земљу, чији се један део плаћа годишње, а други чини одређени проценат прихода са земље).⁹ Дозвољено је продавање, поклањање, тестирање и уфакуфљење ове земље.¹⁰ Оглашавањем земље за харачку сматра се да је извршена имобилизација, господар земље је Бог, а муслиманска заједница има право уживања.

Трећу категорију чини државна, миријска земља (*ерази мирија*). Она је ограничена врховним суверенством државе (тј. државном *рекабом*). Налази се у рукама раје, на основу најма. Ко је поседује, не може је продавати ни поклањати. Постоји ограничено наследно право – рајетина наслеђује син, међутим, уколико нема сина, спахија је са тапијом¹¹ (накнадом за посед) даје другоме, при чему ближа родбина и заинтересовани имају прече право на тапију. Дакле, ова земља је вероватно настала онда када би харачка или десетинска постала *махул* (празна, тј. без власника). У облику тимара или зијамета¹² подељена је спахијама, не као власништво, већ са циљем уступања прихода (што се касније догодило и са харачким и десетинским земљама). Забрана отуђења ове врсте земље заобилазила се захваљујући фикцији да поседник њу држи на основу најма, тако да може одустати од њега и уступити га другом, при чему се плаћала тапија спахији (као заступнику државе).

Нарочиту врсту земље чинио је вакуф. По дефиницији Ибрахима Халебија, чувеног шеријатског правника, вакуфи или побожне закладе су добра која верни поклонодавац или оснивач – вакиф – добровољно одваја (лишава

9 Занимљиво је да ће харач плаћати и муслиман који почне да обрађује харачку земљу, иако се то противи горе изнетом правилу да шеријат не дозвољава да муслимани плаћају харач. Ово се објашњава извршеном имобилизацијом, јер је харачка земља приликом освајања претворена у вакуф и постала неотуђива. *Ibid.*, 21.

10 Супротно, *ibid.*, Недељковић, 20.

11 Тапија овде има потпуно другачије значење од оног које се уобичајило у нашем језику. Дакле, не ради се о потврди власништва, већ о накнади, такси која се плаћа спахији, као заступнику државе, за ступање у посед.

12 Разлика између тимара или зијамета састоји се у висини прихода који ови поседи доносе. Тимарима се називају поседи који доносе до 20.000 аспри; зијаметима поседи који доносе више од 20.000 аспри. С. Новаковић, *Пронијари и баштиници – прилог к историји непокретне имовине у Србији XIX-XX века*, Београд 1986, 207.

их се) да би уступио својину Богу а плодуживање и уживање људима.¹³ По шеријатским прописима, могла се увакуфити само мулковна имовина, што није увек поштовано. Будући да су вакуфи били ослобођени плаћања десетка, држава би губила уколико би вакуфом постао еразимиријски посед, стога је такав поступак ограничаван. Увакуфљени иметак се није могао продавати нити оптерећивати.¹⁴

Ова троврсна подела изложена је у домаћој литератури оштрим критикама. Наиме, Недељковић у „Историји баштинске својине“ наводи аргументе у прилог становишту да не постоји разлика између харачких и миријских тј. државних земаља, тако да постоје само две категорије – десетинске (*ушријске*), слободне и харачке, које се држе под обавезом харача.¹⁵

Подела отоманских земаља последица је историјских околности и ширења Отоманског царства. За ову расправу значајна је само неспорна разлика која је постојала у статусу земље Румелијског (коме је припадао и простор Србије) и Анадолског беглербеглука. Дакле, турски феудални систем, распрострањен у Малој Азији и европском делу Турске, темељи се на додељивању поседа спахијама као накнаде за војну службу. Спахија је тимар или зијамет добијао *ad personam* и морао је да се на позив султана одазове у рат. Поред обавезе личног учествовања у походима, био је дужан да са собом води једног слугу или војника (уколико је реч о зијамету, тај број је већи). Спахије, међутим, посед нису добијале у власништво, већ на уживање, уз могућност да, под одређеним условима и у зависности од величине поседа син спахије наследи цео посед или један његов део (тј. приходе са тог поседа).¹⁶ Да спахија није био власник поседа, већ уживалац прихода, види се и из тога што је постојала могућност његовог губљења у случају неиспуњавања војничких обавеза.¹⁷

3. Земљишна својина у Београдском пашалуку

Поред тимара и зијамета који су подељени спахијама на уживање, на територији некадашње српске државе постојали су и:

- Хасови - султанска добра која се у прво време нису могла уступити на уживање нити издати под закуп. Додељивана су чиновницима уместо плате;

¹³ Б. Недељковић, 120.

¹⁴ Више о томе, Ѓ. Truhelka, 29; Б. Недељковић, 120-122.

¹⁵ Забуна је по овом аутору настала услед неукости турских правника и непрецизности теоретичара. Б. Недељковић, 32-42.

¹⁶ В. Ј. Nameer I, 527. и даље; Ѓ. Truhelka, 36-38.

¹⁷ *Ibid.*, 35, 37. Поред повреде дужности ратовања, спахија је могао да изгуби свој посед и уколико учествује у побуни против законитог поретка, ако не станује у санцаку у коме има свој тимар, ако изврши одређена кривична дела и ако се бави трговином. Б. Недељковић, 84.

- султански или царски спахилуци - припадали су султану као глави муслиманске заједнице. Уколико су приходи ишли директно у личну касу султана звали су се *еминлуци*. Добра ове врсте су често давана у закуп на годину дана „на мукату“, када су се завала *мукаде*, или услед финансијских неприлика у доживотан закуп – *малићане*;
- вакуфи;
- приватни спахилуци или спахински хасови – били су ослобођени пореза. За разлику од тимара, ови поседи нису могли бити уступани уз плаћање тапије, него их је сам спахија обрађивао или давао на обрађивање уз посебне услове. Међутим, ни ови поседи нису били лична својина, већ интегрални део тимара, па су у случају промене спахије припадали новом поседнику.¹⁸

Поред ових поседа, поставља се питање постојања приватних турских имања, тј. мулковних добра, односно постојање пуне својине. У вези са тим постоје значајна неслагања у литератури. Принципијелно, имајући у виду основни исламски концепт да је својина на земљи имобилисана у корист муслиманске заједнице и припада Богу,¹⁹ једини закључак би био да ни муслимани ни немуслимани не могу имати мулк својину у тим областима. Ипак, многи правни писци мисле да и у Европи може бити мулковне својине на земљи. Најпре, у случају кад султан подари некоме харачку земљу у мулк, или промењеном употребом миријске земље, уз спахијину дозволу или када наступи застарелост.²⁰ Одредбе Хатишерифа из 1830. и 1833. године, о којима ће касније бити речи, а које помињу приватна Турска имања, чине друго гледиште прихватљивијим. Наиме, када је реч о Београдском пашалуку, султан (односно држава) је по варошима, паланкама или њиховој периферији за новац отуђивао освојене плацеве, куће, воденице и др. и предавао их у пуну својну купцима. Та имања су у турском законодавству била позната под именом мулк.²¹

3.1. Положај рајетина

Спахија је, као накнаду за вршење војничке дужности, добијао посед са кога је убирао приходе од раје, становништва које је обрађивало земљу. Супротно од увреженог мишљења, рајетин је у Отоманском царству могао бити како хришћанин, тако и муслиман. Како спахија није био феудалац у западноевропском смислу речи (пре свега због одсуства права на вршење јавних функција), тако је и положај рајетина био донекле различит од зависног сељака

18 М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1897, 20-22. Ћ. Truhelka 36-42; Б. Недељковић 111-120.

19 Б. Недељковић, 105.

20 В. Ћ. Truhelka 53-54; супротно Б. Недељковић, 65-68.

21 М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 342.

(кмета). Овде треба нагласити да у турским законима нема помена речи „кмет“ (тј. одговарајуће арапске, односно турске). Раја у јановправом смислу означава поданика, без обзира на верску припадност, док у баштенским канунима раја означава поседника сеоског имања.²²

Посед који раја држи зове се баштина.²³ Термин који је из старог српског права прешао у турско аграрно право. Ова баштина је потчињена. Она је скоро увек оптерећена у корист спахије извесним теретима и дажбинама.

Положај рајетина је био донекле заштићен. Уколико испуњава своје обавезе, он не може бити отеран са поседа.²⁴ С друге стране, сељак није био потпуно слободан у кретању. Спахија је у неким областима могао силом да врати рајетина у одређеном року, уколико је без његовог допуштења напустио посед.²⁵ Уз то, сељак није могао дизати ни кућу ни воденицу без одобрења спахије.

Право раје на посед није право својине. У литератури се одређује као најам ствари, закуп са правом наслеђа или наследно плодуюживање.²⁶ Поседи су били, уз одређена ограничења, наследни. Баштина је после смрти оца прелазила на сина, без плаћања тапије. Уколико нема сина, земљиште је спахија могао дати коме хоће, али уз услов плаћања тапије. У појединим ферманима и канунима сродницима поседника и заинтересованим лицима загарантовано је тзв. прече право на тапију.²⁷ Док у Србији и данас тапија значи баштински имовински

22 Ђ. Truhelka, 80.

23 Да би се одредили терети, Турци су као мерну јединицу узимали *чифт*. Чифт значи простор земље који са једним паром волова може обрадити једна сељачка породица. Од чифта је настало име чифлук, којим се у неким аграрним законима обележава сељачка (рајина) баштина. Б. Недељковић 85.

24 Поуздане податке о томе пружа нам члан из *Канун-нама ливаи Босна*: „Никакво земљиште, уступљено раји по тапији, неће се моћи узимати из руку држаоца, осим ако га он исти кроз три године не би обрађивао.“ или „Ако *рајетин* мимо вољу свога спахије, напусти кућу и не ради земљу своју једнога лета, губи право и на кућу и на земљу, и спахија ту може населити другога и истоме издати тапију. Ако ли је рајетин напустио кућу и земљу са спахијиним пристанком, спахија не може ништа чинити ни са кућом ни са земљом рајетином, и овај поседњи задржава у пуној снази сва своја права на обоје.“ С. Новаковић, „Српска баштина у старијим турским законима“, *Правни списи*, Београд 2006, 104-105. Ф. Раифа, *Орџа историја државе и права*, Сарајево 1998, 119-123. О могућности одузимања земље говори фетва Ебасуда: „Њиве нису мулк, него државна земља (ерази-мемлекет) дана раји у посед а они дају харач, десетину и чифкаче. Остану ли кроз три године јалове, могу се одузмати и давати другом.“ Ђ. Truhelka, 80.

25 У року од 10 година, а и после 30, ако није био записан код другог спахије. У случају да је протекао рок, он је морао платити првом спахији десетак и глобу за протекло време. Б. Недељковић, 106.

26 В. Б. Недељковић 104.

27 В. Б. Недељковић 107, Ђ. Truhelka 61-62. Насупрот овоме, у литератури је изнето мишљење да корисник ни на који начин није могао располагати земљом. Љ. Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, 160-161.

документ, у Турској пак, тапија означава таксу, тј. најамну наступнину, односно *марифетнаму* (дозволницу), која се даје код давања у закуп непокрених имања. Наиме, фикција о иналичности еразимирије побијена је фикцијом да поседник земљу поседује у облику најма, тако да може одустати од најма и уступити га другом, уз плаћње тапије спахији као заступнику државе. На тај начин омогућена је продаја поседа. Дакле, сви правни акти који су по својој суштини били акти промени својине, правно гледано били су акти о преносу закупног права.²⁸

Занимљиво је како су спахије и раја на потпуно различите начине гледале на прелаз земље са једног на другог поседника. Док су Турци сматрали да се закупно право преноси са једног лица на друго, раја је сматрала да предаје баштинску имовину. Треба нагласити и то да без обзира што спахија издаје тапију, то не значи да он преноси имање, јер он на то нема право, пошто није власник те земље.²⁹ Спахија издаје тапију као заступник државе на том поседу.

Дакле, иако је сваки сељак своје имање звао мулком, тј. баштином, правно гледано, сељак је имање уживао као наследни купац, а у праве баштине у Београдском пашалуку спадала су варошка имања и понека њива или ливада у варошком или паланачком атару.³⁰

3.2. Процес читлужења

Промене у овако постављеним својинским односима забележене су крајем XVIII века. До њих није дошло реформом, већ фактичким путем – појавом читлужења. Као и у погледу других појмова баштенских односа Отоманског царства и појам читлужења прати низ нејасности и различитих тумачења.

На основу сачуваних података, читлук³¹ је могао да настане и правним и противправним путем. Према чланку објављеном у *Србским новинама* 1858. године,³² читлук законитим путем продаје Царство, али самопусту земљу, не и села. Читлук није наследан, већ господар има право уживања за живота. Након његове смрти држава продаје читлук другоме. Међутим, најчешће су за малу цену наследници умрлог куповали читлук, па је исти посед остајао у породици.³³

28 С. Новаковић, *Српска баштина у старијим турским законицима*, фусноста на 107. страни; С. Новаковић, *Турско царство пред српски устанак 1780-1804*, Београд 2001, 39-40. С. Truhelka, 27-28.

29 М. Гавриловић, II, 340.

30 М. Гавриловић, *Ibid.*, 342.

31 На овом месту треба направити једно термилошко разјашњење. Читуком се назива и сељачка баштина, тј. посед који сељак може да обради једним паром волова. G. Agoston, V. Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, United States of America 2009, 19; в. фусноту 22.

32 *Србске новине*, бр.37 из 1858. године.

33 Нешто другачије мишљење о настанку читлука износи Б. Куниберт. Он наводи да се читлуком називају „части обрађеног земљишта које су биле купљене или искрчене“. Господар (читлук-сахибија) тај посед може дати на обрађивање за свој рачун, или га уступити

Док је овде реч о „правом читлуку“, он је могао настати и на друге начине. Најпре, куповином земље од спахије. Спахија је за одређени новац издавао читлук-сахибији тапију, чиме је он је постајао господар земље. Србске новине говоре и о претварању села у читлук насилним путем, примораванем његових мештана да продају своје поседе, што је потврђивано издавањем тапије од спахије. На тај начин би сељаци постали чифчије. Касније би такве читлуке читлук-сахибије продавали једни другима као своју сопственост, што је омогућило приказивање последњег власника као законитог, будући да посед није стекао злоупотребом, већ куповином.

Овакви случајеви су били чести у Београдском пашалуку пре Свиштовског мира. Наиме, у незадрживом опадању Отоманског царства, јаничари, војнички ред не коме је, између осталог, почивала његова војничка снага, претворио се од дисциплиноване војске „царевих синова“ у моћнике који су урушавали постојећи систем. Непосредна казивања о начину на који су јаничари учествовали у процесу читлукења у Београдском пашалуку преноси нам Прота Матеја Ненадовић, који у својим Мемоарима бележи сећања свог оца Алексе.³⁴ По његовим наводима, јаничари су, уз обећање заштите, приморавали сељаке да им продају поседе који су обрађивали, потом и спахије да им издају тапије. На тај начин постајали су читлук-сахибије и узимали од сељака део производа, често и више од оног који је следовао спахији.³⁵

У свим наведеним начинима на који се процес читлукења одвијао, важно је уочити да он не дира у спахијске односе. Вук Карацић објашњава да се „читлуком у Србији зове оно село које осим спахије има још једнога господара“.³⁶ Рајетин дугује непромењене обавезе спахији, с тим што је сада оптерећен и обавезама према читлук-сахибији.

Међутим, овде се отвара неколико занимљивих питања. Најпре, у литератури се читлук-сахибија наводи као господар земље. Уколико смо раније утврдили какве је природе право рајетина на земљу коју обрађује, на који начин је читлук-сахибија куповином добијао веће право од онога које је имао сељак,

сељаку за девети део производа Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, књ.1, фуснота, 32.

34 М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 40 и даље.

35 Стојан Новаковић износи нешто другачије мишљење. Он читлук-сахибију види на месту старог властелина баштиника из времена средњовековне српске државе. Сматра да његово право постоји још од времена српске државе, или је могло бити стечено наследством, куповином или отмицом, и не слаже са изнетим наводима Проте Матеје Ненадовића, да се читлук-сахибије појављују тек од јаничара. С. Новаковић, *Пронијари и баштинници*, Београд 1986, 210-211.

36 В. Карацић, *Српски ријечник, истумачен њемачким и латинскијем ријечима*, Београд 1898.

као преносилац? Ово би било у потпуности супротно од правила: *Nemo plus iuris in alium transferre, potest quam ipse habet*.³⁷

Отоманско царство није признавало читлучке односе у Београдском пашалуку. Они се не помињу у Хатишерифима 1830. и 1833. године, којима се решавају својински односи на земљи. Процес читлуцења у Пашалуку узео је маха крајем XVIII века, да би на кратко био прекинут обавезивањем Турске Свиштовским мировним уговором 1791. године да ће јаничари бити удаљени из Београдског пашалука.³⁸ Међутим, да централна власт није била у стању да се обрачуна са јаничарима показали су и догађаји који су узроковали Први српски устанак. Такво стање угрожавало је и саме спахије, јер је фактички доводило до смањивања њихових прихода. Тиме се може објаснити подршка коју су на почетку Устанка пружали устанцима. Након пропасти Устаничке Србије, поново уведена Турска власт није подразумевала и повратак читлуцења.³⁹ Као његов траг остали су захтеви читлук-сахибија за повраћај имовине коју су сматрали мулком.⁴⁰

4. Земљишна својина у Кнежевини Србији након 1830. године

4.1. Хатишериф из 1829. године

Дуготрајном одлагању Порте да призна Србији права гарантована Букурешким уговором, касније потврђена Акерманском конвенцијом, дошао је крај захваљујући поразу Турске и притиску Русије. Да би се избело уобичајено избегавање преузетих обавеза, Русија је захтевала да Порта почне са извршењем одређених закључака, пре него што војска напусти Једрене. Један од закључака био је издавање Хатишерифа за Србију, до кога је и дошло 29. новембра 1829. године.⁴¹

Хатишериф из 1829. године био је заправо акт о Портиним намерама.⁴² Без обзира на то, у Србији је дочекан свечано. Хатишериф је обећавао испуњење свих оних захтева које је Србија безуспешно упутила Порти још 1820. године, уз директну контролу и инструкције из Петровграда, а који су дуго остали по страни због преокупираности Турске устанком у Грчкој. Неколико година касније, 1827. године, ти захтеви су поново упућени преко српских представника

37 D. Stojčević, A. Romac, *Dicta et regulae iuris*, Београд 1969, 223.

38 О томе в. Б. Куниберт, 28-32.

39 По договору који је Милош начинио са Турцима, у Пашалуку је могло бити спахије, али не и читлук-сахибија. С. Јовановић, „Кнез Милош и сељчко питање“, *Из историје и књижевности*, Београд 1991, 68.

40 Реч је о баштама, ливадама, воденица, хановима и сл. *Србске новине*, бр.37, 1858.

41 Б. Куниберт, 243

42 М. Павловић, *Српска правна историја*, Крагујевац 2005, 257.

у Цариграду, уз измене, а у складу са Акерманском конвенцијом. Између осталог, у погледу спахилука, даје се јасно упутство српским „депутатима“ да настоје „да се спахилуци одкупе у једанпут на вијеки, на подобје влашких спахилука“. ⁴³

Текст Хатишерифа из 1829. године прочитан је на скупштини, коју су по први пут чинили посланици са пуномоћјима. Обећање султана да ће „без икаквог одлагања и у највећој тачности“ испунити обавезе преузете међународним уговорима било је довољно да Милош своју беседу започне речима: „Никада вас с веселијим срцем, љубезна браћо, сазвао нисам, никад вам ни радостнији глас нисам имао казати“. ⁴⁴ Њиме се гарантује присаједињење отргнутих нахија, слобода вероисповести наследно кнежевско достојанство, унутрашња самоуправа, плаћање свих обавеза јединственом сумом, слобода трговине, изградња болница, школа и штампарије. ⁴⁵

У својој беседи кнез Милош најављује промене које ће заувек изменити својинске односе у Србији: „Цар нам својим ферманом утврђује да неће међу нама бити више других Турака, осим оних, који ће чувати градове и да се нама предају сва имања турска у Србији, пак што је приватно имање турско било, као миљкови, куће, дућани, воденице, ливаде и проча, то да откупимо; а што је царско било као спахилуци, зијамет и мукаде, да ми управљамо, а за приходе данак да плаћамо“.

Била је то најаву онога што ће коначно бити потврђено наредним Хатишерифом.

4.2. Хатишериф из 1830. године

Хатишериф из 1830. године је формално признао оно што је у Србији постепено изграђивано од почетка XIX века – самоуправу. Добивши статус самоуправне вазалне кнежевине, Србија је највећим делом издвојена из правног система Отоманског царства. Са становишта нације, то значило остварење дуго сањаног сна, међутим, у области права, самосталност је са собом донела и несигурност и отворила питање способности неразвијеног друштва да изнедри правни систем који ће поставити на ноге државу у повоју. Један од првих задатака које је кнез Милош имао пред собом је регулисање приватно-првих односа у Србији, који су до тада били уређени турским законима и делимично српским обичајним правом. ⁴⁶

Овај Хатишериф је радикално променио земљишне односе у Србији. Док је до 1830. године сва земља била под тимарима, зијаметима или мукадама,

⁴³ Текст „Наставленија депутацији народној сербској“ у: М. Гавриловић III, 548-551.

⁴⁴ Беседа наведена по: *Ibid.*, 153.

⁴⁵ Текст Хатишерифа у: *Ibid.*, 558.

⁴⁶ Ж. Перић, „Један нов рад на кодификацији приватног права“, *Архив за правне и друштвене науке*, 10/1911, 410.

(уколико није била мулк), сада она долази „под власт и правленије Срба“. Четврта тачка Хатишерифа предвиђа да ће након преласка зијамета и тимара у српске руке, приходи са тих поседа бити процењени, а потом додати приходима предела чије се присаједињење са Кнежевином очекује. Наиме, српске власти су претендовале на шест нахија које су биле у саставу Устаничке Србије у време склапања Букурешког уговора 1812. године. Згодним тумачењем, српски преговарачи су обавезивање Турске Једренским уговором да испуни одредбе Акерманске конвенције и Букурешког уговора, посматрали као преузимање обавезе на повраћај територије на коју се Букурешки уговор односио.⁴⁷

Прелазак земље под власт Срба, означио је крај примене отоманског концепта о Богу као врховном власнику, султану као његовом представнику, спахијама, као уживаоцима поседа и раји као наследним закупцима. На тај начин су у Кнежевини Србији створени услови за рађање приватне земљишне својине.

Друга значајна промена коју доноси Хатишериф из 1830. године је иселјавање Турака. Тачка 11 предвиђа да Турци у Србији могу живети само у гарнизонима. Они који поседују имовину на територији Кнежевине имају пред собом две могућности: уколико желе да продају имање, могу то учинити у року од једне године, по правичној цени коју ће одредити за то изабрана комисија; уколико, пак, одлуче да задрже имовину, процењени приходи са тих имања биће уплаћивани благајни у Београду, која ће их потом исплаћивати власницима.

У Србији се различито гледало на укидање турских спахијских односа и настанак приватне својине. Док су сељаци једва дочекали да постану власници земље коју обрађују и ослободе се феудалних терета, старешине су у томе виделе прилику за преузимање спахијских поседа и стварање аристократије. Коначну реч о том питању имаће кнез Милош, али ће се услови за то стећи након обнародовања следећег Хатишерифа, 1833. године.

4.3. Хатишериф из 1833. године

Хатишериф из 1833. године прецизирао је и до краја решио питања отворена 1830. године. Након бројних проблема, шест нахија на које је Србија полагала право коначно су присаједињене Кнежевини. Када је територија Кнежевине постала неспорна, било је могуће одредити висину данка који дугује Порти, што је овом приликом и учињено. Одређено је да ће Србија дуговати 2.300.000 гроша годишње, где су урачунати „и харач и порез, и мукада, чибук, рудокопи, и тимари, и ћумурк Београдски и скеле једном речју у тој су ти суми сви до сада Високој Порти давани данци ког имена били да били“.⁴⁸

До издавања овог Хатишерифа показало се да је рок од једне године, предвиђен за иселјење Турака претходним Хатишерфом, недовољан. Сада

⁴⁷ М. Павловић, 255.

⁴⁸ Текст Хатишерифа из 1833. године код: М. Гавриловић III, 615. В. Н. Ранђеловић, *Историја права II*, Ниш 2008, 73-74.

је тај рок продужен на пет година, рачунајући од дана обанародовања овог Хатишерифа. Да се ово питање не би одуговлачило у недоглед, предвиђено је да „кад се наврше 5 година дана, онда ил продали имање или не продали, мореће ил у царске градове ући, или селити се у друге пределе“. Међутим, ни нови петогодишњи рок није био довољан за окончање овог посла.⁴⁹ Поред тога, бројне злоупотребе до којих је долазило приликом продаје турских имања условиле су доношење неколико уредби и закона.⁵⁰

5. Укидање феудализма у Србији

Хатишерифи од 1830. и 1833. године укинули су турски порески систем и спахијске намете. Сва дуговања сједињена су у једниствену суму од 2.300.000 гроша, које је Србија дувала Порти као данак. Међутим, како ће српске власти распоредити ту суму на народ, какав ће порески систем усвојити, да ли ће задржати или укинути спахилуке, то је била чисто њихова ствар.⁵¹

У читавој промени коју су Хатишерифи донели, српске старешине виделе су прилику за јачање својих позиција. Хатишериф је предвиђао исплаћивање спахија, али то није спречавало да се сељаку на место турских спахија наметну српске.⁵² Милошев однос према њиховим тежњама углавном је јасан. У сачуваним списима, који су објављени под називом „Кнез Милош прича о себи“, може се видети Милошево виђење тог проблема: „Ја предложим: да се све дације од харача и спахилука уједно расположе, али на то нека част од ових мојих не буде склона, него желе да се спахилуци међу њима разделе, и да они, као и бивше спахије, од народа сабирају и правителству предају. О том они овако говоре: „Свакој провинцији стубови су благородство, а благородство без спахилука не бива“. Овим се начини неко смушћеније. Али ја то не одобрим, него им дрзновено одговорим; „Ово дворови нису дали појединим лицима, но народу воопште, а то је и народ доиста скупо стало и у робљу и у крви“.⁵³

⁴⁹ Чак је и на Петровској скупштини, 1848. године, захтевано да се изврше одредбе султанског Хатишерифа у погледу исељења Турака. Д. Матић, *Јавно право Књажества Србије*, Београд 1851, 57.

⁵⁰ *Уредба (старија) за одкупљивање турски земаља од 16. децембра 1843. године, Уредба (нова) за одкупљивање турски земаља од 1. августа 1845. године*, Сборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству Србском, Београд 1847, 86, 168-169; *Налог да се уредба о куповању Турски земаља повторително обнародује од 22. јула 1847*, Сборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству Србском, Београд 1853, 37-38. О томе в. Р. Гузина, „Прилог историји развитка својинских односа у Србији у 19. веку“, *Анали Правног факултета у Београду*, јануар-фебруар 1970, 27-42, 29.

⁵¹ С. Јовановић, „Кнез Милош и сељачко питање“, *Из историје и књижевности*, Београд 1991, 75.

⁵² С. Јовановић, *Ibid.*, 76.

⁵³ *Кнез Милош прича о себи*, Споменик СКА XXI, Београд 1893, 19.

У литератури се често наводи да је Милошев чврст став да ће земља „бити онога ко је и обрађује“ осујетио намере старешина да преузму позиције спахија. Извор за такву тврдњу су наводи кнежевог лекара, Куниберта, који је не без пристрасности, написао значајно дело о Милошу Обреновићу, у коме преноси његове речи са скупштине, „спахилук је занавек уништен у Србији, и веше се неће васпостављати ни под којим видом“, које се у сачуваном говору, пак, не могу наћи.⁵⁴ Куниберт поред тога преноси и реакцију окупљеног народа на Кнежево обраћање скупштини фебруара 1834. године. Свечана изјава кнеза о укидању феудалних односа била је, по речима овог кнежевог лекара „радосно примљена од кметова и виђених људи, присутних на скупштини, те умири цео народ, узбуњен од некога времена гласовима што се кришом распрострајаху о васпостављењу спахилука у корист државних чиновника, али у исто време она увећа противу Кнеза незадовољство присталица аристократске и феудне владе...“⁵⁵ Без обзира да ли јесте или није кнез Милош на скупштини 1834. године свечано прокламовао укидање феудализма, његовом заслугом спахилуци нису поново успостављени у Србији.

Поред спахилука, друго важно питање које је отворено након Хатишерифа из 1833. године, тиче се пореза. Поуздани подаци о дилемама које је имало српско „правителство“ могу се видети из поменутог говора кнеза Милоша на скупштини 1834. године. Како су порез и десетак основа државних прихода, поставило се питање њиховог уређивања. До тада се плаћао порез на личност, тачније, плаћали су га само ожењени мушкарци, у чему је и сам Кнез видео проблем, јер неожењени често имају имовину на коју не плаћају порез, што их је могло одвраћати од уласка у брак. Дакле, најправедније би било разрезати порез на имовину. Међутим, за тако нешто нису постојали услови. У годинама када тек изразста приватна својина, српска држава није била довољно организована да спроведе катастарски премер земљишта.⁵⁶

У погледу бивших сапхијских давања, Кнез је сматрао да се она не могу укинути. Наиме, она су чинила део суме од 2.300.000 гроша, који би се морао надокнадити у случају да се са прикупљењем престане. У свом говору кнез Милош је учинио више предлога у погледу пркупљања пре свега десетка, који је имао највише удела у укупној суми. Могућности су биле: да ствари остану као до тада, што би захтевало увођење десетчара који би сакупљали дуговања

54 Текст Милошевог говора на скупштини објављен је у *Србским новинама* од 10. фебруара 1834. године. Исто: Ову Кунибертову верзију кнежевих речи наводе сви историчари који су се занимали овим проблемом. У сачуваном кнежевом говору њих нема (АС, КК, XI, 91). Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 2004, фн. 11, 53; Супротно, Б. Куниберт, 338.

55 Б. Куниберт, 338.

56 Одлука о катастарском премеру донета је на Спасовској скупштини, али није извршена. Кнез и 1837. године покушава да организује исти посао, па се на конкурс објављен у *Србским новинама* јавио Турковић Лудвих са сачињеним планом. Р. Љушић, 59, фн. 18.

уместо ранијих субаша; или да свако село откупљује своја дуговања, што би са друге стране, отворило питање реакције државе у случају неиспуњења обавеза. Усвојено је половично решење. Држава би узимала десетак од кукуруза и продавала га трговцима свиња, док би сељаци откупљивали десетак од осталих услова. Остале обавезе, „казанина, воденичина, котарина, дација на кошнице и друге неизбројне ситнице“, спојиле би се у једну.⁵⁷

Дакле, иако је након Хатишерифа из 1833. године било могуће завести општи порез, кнез то није учинио. Разлоге за такву одлуку треба тражити у чињеници да су приходи који су остваривани сакупљањем бројних дажбина били много издешнији. На тај начин су још неко време задржани реликти феудализма, до увођења општег пореза.⁵⁸

6. Закључак

Након неколико векова постојања у оквиру отоманског својинског система, земљишна својина у Србији је након Хатишерифа из 1830. и 1833. године добила темеље на којима ће се развијати до данашњих дана. До њиховог обнародовања, приватна својина на земљи, уз одређене изузетке, није постојала у Београдском пашалуку.

Својинска овлашћења на земљишном поседу нису припадала једном титулару, као код приватне својине. Док је султан имао врховно право својине (*dominium eminens*), спахија је уживао приходе са поседа (*dominium directum*). Потребе одвијања правног промета учиниле су да се омогући располагање сељачким поседима, у коме је спахија учествовао не као сопственик, већ као представник државе. Поседи које су сељаци држали, обрађивали и имали ограничено право располагања, нису били њихова баштина у смислу пуне својине. Без обзира на њихово виђење квалитета сопственог права, правно гледано, радило се о односу који највише подсећа на наследни, доживотни закуп.

Прокламавањем укидања војничких поседа, који су били најзаступљенији на просторима Србије, створени су услови за раскид са феудализмом и стварање приватне својине. Захваљујући кнезу Милошу Обреновићу није искоришћена могућност наставка спахијског односа преузимањем поседа од стране српских старешина и стварање земљишне аристократије. Сељаци су тако постали власници поседа које обрађују, а измене у пореском систему омогућиле су потпуни раскид са феудалним односима.

Тада је започело ново поглавље у развоју земљишне својине, чије ће главне карактеристике бити увођење правне сигурности и гаранције неповредивости имовине. Док је са феудалним односима завршено за неколико година, без већих потреса, овај процес ће бити присутан много дуже, до потпуног формирања система приватног права и судства.

⁵⁷ Другачије тврди Куниберт. По њему, десетак је одмах замењен порезом од 6 талира по годишње, који су плаћали само ожењени. Б. Куниберт, 254-255. Супротно: Р. Љушић 54-55.

⁵⁸ Општи порез је уведен 1835. године. Р. Љушић 55.

Miljana Todorović, LL.B.
Teaching Assistant,
Faculty of Law, University of Niš

Land Onership in Sebia under the Hatisheriffs of 1830 and 1833

Summary

The concept of land ownership in Serbia was subject to radical changes in the 1830s. By that time, the ownership of land had been fundamentally governed by the Ottoman feudal laws, which were generally characterized by the fiction of God as the supreme landowner and the inherent right of the Muslim community to enjoy the use of land (which was considered to be the collective property of the Ottoman state). The predominant type of estates in the Belgrade Pashaluk were the estates of military feudal lords; these estates were awarded ad personam to the Ottoman elite soldiers (spahi) in exchange for their military services. The spahis were not the land owners but they had the right to enjoy the benefits from the land. The estates which were held and cultivated by ordinary people in exchange for paying duties to the Ottoman state were subject to a limited inheritance right. The estates of military feudal lords were abolished by the Ottoman Hatisheriffs of 1830 and 1833, which eventually made private land ownership possible. The subsequent changes in the tax system facilitated the departure from feudalism and enabled the peasants (commoners) to become owners of the land they cultivated.

Key words: *land ownership, the Hatisheriff, Ottoman feudalism, Serbia*